

Geert Booij

1. Inleiding

Morfologie kan worden omschreven als de subdiscipline van de taalwetenschap die zich bezig houdt met de systematische vorm-betekenis-correspondenties tussen bestaande woorden, en de uitbreiding van die systematiek zodat er ook nieuwe gelede woorden gemaakt worden. Tegelijkertijd lijkt er echter op het eerste gezicht eerder chaos dan orde te heersen wanneer het gaat om de systematiek in de betekenis van de bestaande gelede woorden van een taal.

Dit type observatie kan voor veel talen gedaan worden, en heeft sommige morfologen ertoe gebracht van de nood een deugd te maken, en de vormelijke kant van morfologische operaties te scheiden van de semantische kant. Met name in het werk van de Amerikaanse morfoloog Beard is de gedachte uitgewerkt dat in de morfologische theorie de semantische operaties en de vormelijke operaties principieel los van elkaar staan: affixen zijn geen linguïstische tekens waarin een inhoud en een vorm met elkaar verbonden zijn, en zijn dus iets heel anders dan lexemen. Er is enerzijds sprake van abstracte operaties, van 'rules of lexical derivation', en anderzijds van morfologische 'spell out rules' zoals affigering en reduplicatie (Beard 1990, ms.).

Deze scheidingshypothese impliceert dat a priori wordt opgegeven om systematiek in de relaties tussen de vorm en de betekenis van woorden te ontdekken. Het is dus conceptueel geen aantrekkelijke hypothese. Bovendien is de gedachte dat affixen geen linguïstische tekens zijn, zoals met nadruk door Beard wordt gesteld, in strijd met het feit dat affixen kunnen ontstaan uit lexemen, oncontroversiële voorbeelden van tekens (het verschijnsel van de grammaticalisatie), terwijl omgekeerd affixen tot lexemen kunnen worden.

In deze bijdrage zal ik daarom proberen enige orde in die schijnbare chaos te brengen door te laten zien dat een analyse van semantische verschijnselen die zich op lexicaal niveau voordoen relevant is voor een beter inzicht in de semantiek van een aantal morfologische categorieën.¹

2. Polyfunctionaliteit van affixen

¹Discussies over het verband tussen lexicale semantiek en morfologische betekenisbeschrijving zijn ook te vinden in Moerdijk & Geeraerts (1983) en Geeraerts & Moerdijk (1983).

Evenmin als bij woorden is er bij affixen sprake van een één-op-één-correspondentie tussen vorm en betekenis. Om te beginnen zijn er homonieme en synonieme affixen. Zo zijn de suffixen *-er* en *-e* in de volgende voorbeelden als homonym te beschouwen:

(1)-er [[klein]_Aer]_A, [[denk]_Ver]_N
-e [[leerling]_{NE}]_N, [[klein]_{AE}]_N

Voorbeelden van synonieme affixen zijn te vinden in de volgende reeks nomina agentis:

(2)predik-ant, repar-ateur, organis-ator, produc-ent, mont-eur

Het feit dat meerdere affixen dezelfde betekenis kunnen uitdrukken is te zien als synonymie zoals die ook bij (ongelede) woorden voorkomt, en is dus geen verschijnsel dat een bijzondere verklaring behoeft. Hetzelfde geldt voor de observatie dat *-er* enerzijds de comparatiefvormen van adjectieven maakt, en anderzijds nomina die o.a. personen aanduiden. Dit is een duidelijk geval van homonymie, zoals die zich ook bij lexemen voordoet. Typerend is in dit geval dat de uit affigering resulterende woorden in woordsoort verschillen: comparatieven zijn adjectieven, persoonsnamen op *-er* zijn nomina.

Een derde categorie affixen die dit gebrek aan één-op-één-correspondentie vertonen zijn de zogenaamde polyfunctionele affixen. Van Santen (1992b: 220) definiëert polyfunctionaliteit als "het verschijnsel dat één affix in meer dan één morfologische categorie kan optreden". Voorbeelden zijn de verbaliserende prefixen *be-* en *ver-* en de suffixen *-ig* en *-achtig* die met nomina, verba en adjectieven combineren, en het nominale suffix *-er* dat met nomina en werkwoorden combineert:

(3)bedijken, betreden, bekorten
 vertrossen, vertreden, verkorten
 buikig, woelig, groenig
 pastaächtig, groenachtig, babbelachtig
speler, Amsterdammer

In deze voorbeelden is er per affix sprake van meer dan één morfologische categorie. Onder een morfologische categorie versta ik hier een klasse gelede woorden van één bepaalde syntactische categorie en een gemeenschappelijke semantische waarde met als bases woorden van één bepaalde syntactische categorie. De prefixen *be-* en *ver-* en de suffixen *-ig* en *-achtig* spelen dus een rol in drie morfologische categorieën, het nominale suffix *-er* in twee.

Polyfunctionaliteit van affixen zou men kunnen zien als de morfologische tegenhanger van polysemie van woorden: het gaat om verschillende doch verwante betekenissen, waarbij de betekenisverschillen ook verschil in verbindingsmogelijkheden ten gevolge hebben. Voor de duidelijkheid zal ik echter de term 'polysemie' reserveren voor gevallen waarin een affix binnen één morfologische categorie polyseem is (cf. par. 3).

De stelling dat het prefix *be-* in drie verschillende morfologische categorieën fungeert is gebaseerd op het feit dat het aan drie klassen woorden kan worden aangehecht, maar wordt ook ondersteund door semantische overwegingen. Weliswaar zit er in de betekenissen van *be-* een gemeenschappelijke betekenis-kern 'een handeling verrichten t.a.v. een object waarbij het in het grondwoord genoemde een rol speelt'. Maar er zijn ook duidelijk semantische verschillen tussen de drie morfologische categorieën. In het geval van *be-* met adjectivische grondwoorden duidt het adjectief de eigenschap aan die ontstaat of in sterkere mate aanwezig is ten gevolge van de handeling, in het geval van *be-* met nominale grondwoorden wordt die handeling nader geïnterpreteerd als 'voorzien van het in het grondwoord genoemde', en tenslotte duiden verbale grondwoorden de relevante handeling aan, die echter in de *be-*werkwoorden wordt gepresenteerd als gericht op een gegeven object. Deze betekenisdifferentiatie tussen de verschillende klassen *be-*verba valt niet te interpreteren als 'multiple application' van dezelfde betekenis; de gegeven vage omschrijving is alleen te zien als het gemeenschappelijke in de betekenissen van dit polyfunctionele prefix. Voor de taalgebruiker bestaat er b.v. niet meer de mogelijkheid om *be-* met een nominaal grondwoord te gebruiken analoog aan *be-* met adjectieven. Zo betekent een nieuw gevormd werkwoord *besuikeren* niet 'iets tot suiker maken', maar 'iets of iemand van suiker voorzien'. Met andere woorden, voor de taalgebruiker is met het prefix *be-* in de combinatie met een N een meer specifieke betekenis verbonden, die ook wordt gebruikt bij nieuwvorming. Dit ondersteunt de aanname van een afzonderlijke morfologische categorie [be N]_v.

Een vergelijkbaar betoog kan gehouden worden voor het prefix *ver-*. Lieber & Baayen (1993) stellen dat het prefix *ver-* in de verschillende complexe werkwoorden één gemeenschappelijke betekeniscomponent heeft, die zij karakteriseren als een concrete of abstracte beweging van een positie naar een andere. Expliciet wijzen ze de gedachte af (p. 54) deze gemeenschappelijke betekeniscomponent als 'Gesamtbedeutung' te interpreteren. Met andere woorden, de variatie in de bijdrage van *ver-* aan de betekenis van de *ver-*verba is niet een kwestie van 'multiple use', net zoals ik hierboven betoogde voor het prefix *be-*.

De vraag is dan of er in het geval van b.v. *ver-* sprake is van één dan wel van drie morfologische categorieën. Terwijl ik in navolging van van Marle (1985) zou spreken van drie morfologische categorieën vanwege het verschil in woordsoort tussen de drie klassen grondwoorden, willen Lieber & Baayen (1993: 54) van één morfologische categorie spreken

vanwege de semantische overeenkomsten tussen de verschillende categorieën. Naar mijn mening is die tegenstelling overbrugbaar: er is in formele zin sprake van drie morfologische categorieën, maar het verband tussen die drie morfologische categorieën volgt hieruit dat we *ver-* opvatten als een polyfunctioneel affix, met per morfologische categorie verschillende doch verwante betekenissen.² De verwantschap kan worden uitgedrukt door aan de verschillende instanties van *ver-*, die van elkaar verschillen voor wat betreft de woordsoort waarmee ze combineren, een gemeenschappelijke betekenis-kern toe te kennen.

3. Polysemie binnen morfologische categorieën

Voor een goed inzicht in de rol van polysemie bij morfologische categorieën is het dienstig eerst een afbakening te maken tussen polysemie en meervoudige interpretatie. In de zin

(4)De uitgever van de krant besloot het formaat ervan te veranderen

hebben we te maken met twee interpretaties van 'krant': abstract produkt versus concreet produkt. Het voornaamwoord *er* kan in deze zin als coreferentieel met *krant* worden opgevat, ondanks het feit dat *uitgever* de abstracte interpretatie oproept, en *formaat* de concrete. In zo'n geval spreken daarom niet van polysemie, maar van meervoudig gebruik van een woord (Ullmann 1962, Nunberg 1979). Er zijn regels te formuleren die de verschillende interpretaties kunnen afleiden. Jackendoff (1990: 21) spreekt in dit verband van 'rules of construal'. Voorstellen voor zulke regels worden o.a. gedaan in Pollmann (1984).

Een ander type testzin voor het onderscheid polysemie versus meervoudig gebruik bevat een betrekkelijke bijzin waardoor opnieuw de coreferentie-test kan worden gehanteerd. De volgende zin is semantisch welgevormd:

(5)De krant, die onlangs honderd jaar bestond, is van formaat veranderd.

Een zin als

(6)De zaal, die enthousiast reageerde, zal binnenkort worden afgebroken

²De term polysemie gebruiken we doorgaans onder voorwaarde dat de woordsoort van de verschillende betekenissen, wel steeds hetzelfde is. Merk in dit verband op dat *ver-* ook steeds dezelfde woordsoort bezit/creëert, namelijk die van werkwoord.

is daarentegen semantisch onwelgevormd: het woord *zaal* is hier gebruikt in twee betekenissen: 'concreet deel van een gebouw' of 'publiek dat in de zaal aanwezig is'. In de publieks-interpretatie van *zaal* is sprake van een conventioneel vastgelegd metonymisch gebruik van *zaal*, zodat we hier moeten spreken van twee verwante doch onderscheiden betekenissen van het woord *zaal*.

Dat betekent overigens niet dat in ieder concreet geval de grens tussen polysemie en vaagheid gemakkelijk getrokken kan worden. De oordelen over de welgevormdheid van een zin als

(7)De krant waar ik bij werk is vannacht afgebrand

waarin *krant* zowel een institutie-interpretatie als een gebouw-interpretatie heeft, verschillen, of zijn onzeker.³ Voor de hier aangesneden problematiek volstaat het echter om het onderscheid als zodanig te maken.

Vaagheid kan ook een rol spelen binnen een morfologische categorie. Waar het dan om gaat is dat de betekenisbijdrage van het affix, en algemener, van het woordvormingsproces, vaag is, en zuinig omschreven dient te worden, maar per woord een specifiekere invulling krijgt die eventueel conventioneel kan worden vastgelegd.

Karakteristieke gevallen daarvan zijn de vorming van composita, de vorming van werkwoorden uit nomina (hetzij via conversie, hetzij met een affix), de vorming van denominale persoonsnamen, en de vorming van relationele adjectieven (Booij 1988). Zo kunnen we ten aanzien van de nominale samenstelling *huisdeur* zeggen dat het taalsysteem bepaalt dat een *huisdeur* een deur is, en geen huis, en verder dat het om een type deur gaat dat enigerlei betrekking heeft met het linkerlid van de samenstelling *huis*. De aard van die betrekking 'fungerend als officiële ingang van' is geen kwestie van taalsystematiek, maar maakt deel uit van de bovenpersoonlijke lexicale conventies van de Nederlandse taalgemeenschap.⁴ De implicatie is dat de samenstelling *huisdeur* zelf natuurlijk niet polyseem is. Evenzo is conventioneel vastgelegd dat een *wetenschapper* een persoon is die zich bezig houdt met wetenschap, en bijvoorbeeld niet een persoon die assisteert bij wetenschappelijk onderzoek.

In het geval van relationele adjectieven is het opmerkelijk dat de concrete interpretatie van die vage relationele betekenis niet geconventionaliseerd hoeft te zijn, zoals het materiaal in

³Zie Cruse (1986: Ch. 3) voor criteria; Geeraerts (1993) en Tuggy (1993) betogen eveneens dat het onderscheid niet altijd goed te maken valt.

⁴Dat betekent overigens niet dat er geen systematiek zou zijn in de invulling van de betrekking tussen de leden van een compositum (zie Moerdijk 1987, De Caluwe 1991, Geeraerts & Bakema 1993), maar wel dat die systematiek niet van taalstructurele aard is.

Heynderickx (1994) uitvoerig aantoont. Om te beginnen hebben we adjectieven als *muzikaal* die zowel relationeel als kwalificerend gebruikt kunnen worden:

(8) relationeel: muzikale bijdrage, muzikale scholing, muzikaal genoeg
kwalificerend: een muzikaal kind

De interpretaties van het relationeel gebruikte *muzikaal* variëren: een bijdrage die uit muziek bestaat, een scholing in muziek, een genoeg dat gevonden wordt in muziek. In de tweede plaats laat het voorbeeld *muzikaal* zien dat de vaagheid van de betekenisbijdrage van het suffix *-aal* hier ook synchroon nog aanwezig is, want er kunnen steeds andere en nieuwe interpretaties van *muzikaal* tot stand gebracht worden, als in *muzikale samenwerking* en *muzikaal inzicht*.

Een voorbeeld van polysemie binnen een morfologische categorie is het denominale suffix *-achtig*, dat niet alleen kan betekenen 'gelijkend op, iets hebbend van', maar ook 'waardering hebbend voor'. Zo kan men zeggen: *Ik ben niet zo pasta-achtig*, daarbij bedoelend dat men niet zo van pasta houdt. Maar *pasta-achtig* kan ook betekenen 'gelijkend op pasta'. In deze verschillende betekenissen van *-achtig* zit een gemeenschappelijke kern 'een positieve betrekking onderhoudend met het in het grondwoord genoemde', maar de nadere invulling van die betrekking is geconventionaliseerd tot de hierboven genoemde specifieke betekenissen zoals 'waardering hebbend voor'. Derhalve heeft het woord *pasta-achtig* potentieel twee (verwante) betekenissen.

Een ander voorbeeld van een morfologische categorie met polysemie is de categorie van de denominale verkleinwoorden (Bakema, Defour en Geeraerts 1993): er zijn centrale betekenissen, 'verkleinend' als in *tafeltje*, en 'expliciterend' (de referent is al klein, maar die kleinheid wordt benadrukt, als in *peukje*) waarvan enerzijds concretiserende, en anderzijds evaluerende betekenissen zijn afgeleid. Zo kan het woord *wijntje* de betekenis 'glaasje wijn' krijgen, de concretiserende betekenis, maar ook affectie of waardering voor een bepaald soort wijn uitdrukken, als in *Dit is een heerlijk wijntje*. Opnieuw geldt dat niet ieder bestaand verkleinwoord al deze verschillende betekenissen kan krijgen, per woord is conventioneel vastgelegd welke van de betekenis mogelijkheden het realiseert.

Bezien we nu de denominale inwonersnamen. Zoals in Booij (1988) is aangetoond, kunnen bijna alle suffixen die gebruikt worden om inwonersnamen te vormen, ook gebruikt worden om andere soorten persoonsnamen te vormen:

(9) -er Amsterdammer wetenschapper

-aan	Afrikaan	Chomskyaan
-aar	Leuvenaar	molenaar
-aard	Spanjaard	bastaard
-aat	Aziaat	consulaat
-ein	Romein	republikein
-ier	Arabier	herbergier
-iet	Adeniet	Islamiet
-ling	Bruggeling	schipbreukeling
-oot	Cyprioot	psychoot
-ijn	Alexandrijn	bernardijn

Op grond van dit patroon kunnen we de volgende betekenis van deze morfologische categorieën geven: 'persoon die in enige betrekking staat tot het in het grondwoord genoemde'. De aard van de betrekking is dan in het geval van inwonersnamen die van geografische afkomst, maar er zijn blijkbaar vele andere invullingen van die betrekking mogelijk. Dat betekent dat er sprake is van vaagheid in de betekenis die verbonden is met de morfologische categorie van denominale *-er-namen*. Dit impliceert dat er strikt genomen geen speciaal morfologisch procédé is voor de vorming van inwonersnamen, of anders gezegd: er is geen morfologische categorie van inwonersnamen. We vergeten dan echter dat de taalgebruiker op basis van een inspectie van de woordvoorraad van zijn taal⁵ de conclusie zou kunnen trekken dat *-er* een inwonersnaam-suffix is, omdat er een flinke groep van nomina op *-er* is met de inwonersnaam-interpretatie. Met andere woorden, zo'n subgroep kan een eigen dynamiek krijgen, en de vorm-betekenis-correspondentie die de taalgebruiker construeert tussen geografische namen en ervan afgeleide woorden op *-er* kan dan geprojecteerd worden op nieuwe gevallen, met als gevolg dat er vanuit synchroon gezichtspunt wel degelijk een suffix is dat speciaal gebruikt wordt voor de vorming van inwonersnamen. Dat impliceert dat het idee van een vage betekenis hier fungeert als een verklaring voor de synchroon aanwezige veelheid van betekenissen, waarvan sommige een eigen 'momentum' hebben gekregen, en in nieuwvormingen zo dominant zijn dat ze tot een aparte morfologische categorie leiden. Met andere woorden, er is dan sprake van een overgang van een interpretatiecategorie naar een morfologische categorie. Evenzo kan de taalgebruiker concluderen dat het denominale *-er* ook gebruikt kan worden voor personen die tot een bepaalde groep horen, al of niet aangeduid door een acronym, als in *AOWer*, *VVDer*,

⁵Dit perspectief op het morfologisch taalvermogen van de taalgebruiker is typisch paradigmatisch (Schultink 1962, Van Marle 1985, Becker 1990, 1993, Koefoed 1993). De aanname dat de taalgebruiker de woordvoorraad voortdurend inspecteert en interpreteert vormt ook de basis voor de verschillende vormen van morfologische herinterpretatie.

rolstoeler, wetenschapper, wat opnieuw zou kunnen leiden tot een aparte morfologische categorie.

Als er binnen een morfologische categorie subgroepen zijn van voldoende omvang met een duidelijke meer specifieke interpretatie, dan kan die systematiek op nieuwe gevallen worden geprojecteerd, en heeft die subgroep een eigen 'momentum'. In Van Santen (1992a,b) wordt dit inzicht zo verwoord dat er binnen de klasse van mogelijke woorden van een bepaalde morfologische vorm zoals gedefinieerd door een woordvormingsregel subsets zijn die ook waarschijnlijke woorden vormen. In het geval van het denominale *-er* zijn dit dus de inwonersnamen en groepsnamen. Die overgang kan in het eerste geval ook bevorderd worden door het feit dat de grondwoorden in dit geval steeds geografische namen zijn (Van Santen 1992b).

Een ander voorbeeld is het suffix *-aan*, dat in het huidige Nederlands produktief gebruikt wordt voor de vorming van persoonsnamen met de interpretatie 'aanhanger van de leer/theorie van de in het grondwoord genoemde persoon'. In zijn produktief gebruik heeft dit suffix de vage betekenis dus ingeruild voor een meer specifieke. In dit geval is het grondwoord steeds van een bepaalde semantische categorie, namelijk een eigennaam voor personen, hetgeen, net als in het geval van de inwonersnamen, de overgang naar de status van morfologische categorie ondersteunt.

Terwijl dus in het geval van de relationele adjectieven de vage betekenis synchroon actief blijft, ondanks het feit dat in bepaalde denominale adjectieven de invulling van de door het suffix opgeroepen betrekking conventioneel vastligt, is er in het geval van suffixen als *-er* en *-aan* synchroon sprake van een of meer specifiekere betekenissen, waarbij het mogelijk is dat slechts één van de betekenissen met nieuwvormingen wordt verbonden.

Dat een suffix als het denominale *-er* een specifieke dynamiek heeft als inwonersnaam wordt versterkt door andere elementen van het netwerk van relaties tussen de gelede woorden van het Nederlands. Zo zijn er enkele uitheemse suffixen die eigenlijk alleen duidelijk herkenbaar zijn als zodanig in inwonersnamen: *-een* en *-ees*:

(10) Chil-een catechum-een
 Ambon-ees

De geleedheid van *catechumeen* is hoogstens een formele geleedheid, omdat er geen grondwoord voor bestaat. In het geval van *-ees* is er zelfs geen niet-inwonersnaam met dit suffix te vinden. Met andere woorden: de verzameling bestaande denominale persoonsnamen suggereert de taalgebruiker dat er wel degelijk specifieke inwonersnamen zijn.

In de tweede plaats heeft van Marle (1985) erop gewezen dat inwonersnamen op *-er*

vrouwelijke tegenhangers vormen op *-se* (*Amsterdammer-Amsterdamse*), terwijl andere nomina op *-er* zoals *VVD-er* een vrouwelijke tegenhanger hebben op *-ster*: *VVD-ster*. Met andere woorden: het netwerk van paradigmatische relaties bevestigt dat er een zelfstandige positie is voor *-er*-nomina met inwonersnaam-interpretatie. Bovendien heeft ook alleen het inwonersnaamsuffix *-er* een concurrent *-enaar*, als in *Heilooenaar* en *Utrechtenaar*. De synchrone positie van het denominaal *-er* is dus dat van een polyseem suffix, waarbij bepaalde betekenissen produktiever zijn dan andere.

Polysemie bij gelede woorden doet zich voor op twee niveaus, op het niveau van de morfologische categorie, zoals hierboven besproken, maar ook op dat van het niveau van het individuele gelede woord. In het laatste geval is de polysemie dus niet gebonden aan een specifieke morfologische categorie. Een relevant geval is dat van deverbale nomina op *-er* als *speler* en *opener*: *speler* is een nomen agentis, maar *opener* een instrumentsnaam. Er zijn argumenten om hier niet te spreken van polysemie van een morfologische categorie.

Zoals uitvoerig is betoogd in de literatuur, er zijn patronen te ontdekken in de relaties tussen de verschillende betekenissen van een woord, we mogen spreken van 'regular polysemy' (Apresjan 1974). Deze relaties zijn te beschrijven in termen van conceptuele uitbreidingsschema's die aangeven hoe een bepaald concept kan worden verbonden met een ander concept. Zo kan het concept 'handelende entiteit' verbonden worden met, of uitgebreid worden tot 'instrument' (Booij 1986), en het concept 'handeling' met 'resultaat', 'wijze', 'tijd', etc. (Moerdijk 1990). Door deze uitbreidingsregels te definiëren als conceptuele uitbreidingsschema's, die opereren op de lexicaal-conceptuele structuur die met een lexicale vorm verbonden is, voorspellen we dat die uitbreidingsmogelijkheden niet gebonden zijn aan een bepaalde morfologische categorie (b.v. de woorden op *-er*, of de woorden op *-ing*), maar op alle woorden kunnen werken die het desbetreffende concept uitdrukken (Booij 1966, Moerdijk 1990). Zo wordt in Booij (1986) het volgende conceptuele uitbreidingsschema voorgesteld:

(11) Agens > Onpersoonlijke Agens > Instrument

Dit schema representeert een samenhangende reeks van mogelijkheden. Niet ieder woord heeft noodzakelijkerwijs alle drie betekenissen. Het geldt niet alleen voor deverbale nomina op *-er*, maar evenzeer voor de andere (gelede of ongelede) woorden die het concept 'agens' in hun lexicaal-conceptuele structuur hebben. Zo duidt *perforator*, met het suffix *-ator*, een instrument aan, en het ongelede woord *dief* heeft ook een onpersoonlijke agens- en een instrument-interpretatie (*Van Dale's Groot Woordenboek van het Hedendaags Nederlands*, p. 275):

(12) *dief* (onpersoonlijke agens):

- a. vezel van een verkoolde kaarspit die ombuigt en daardoor het vet laat afdruipe;
- b. snipper papier tussen vorm en drukblad die door het gebruik van water en voedsel het hoofdorgaan kan benadelen;
- c. jonge tak ontsproten aan een hoofdtak die door het gebruik van water en voedsel het hoofdorgaan kan benadelen

De instrument-interpretatie van *dief* vinden we in *kruimeldief*: snoerloos oplaadbaar handstofzuigertje.⁶

Evenzo zijn het niet alleen de deverbale woorden op *-ing* die zowel een handeling als een resultaat kunnen uitdrukken, maar geldt dit evenzeer voor ongelede woorden en woorden van andere morfologische categorieën zoals *oogst, koop, overeenkomst, vangst, produktie, institutie* en *argumentatie*. Opnieuw betekent dit niet dat ieder woord die twee betekenissen heeft. Zo krijgt het woord *voering* niet meer de handelings-interpretatie, alleen de resultaats-interpretatie (vergelijk echter *bedrijfsvoering* waarin de constituent *voering* wel een nomen actionis is).

In de tweede plaats volgt uit deze visie dat dergelijke uitbreidingsschema's taalonafhankelijk zijn, omdat het niveau van representatie dat we met 'conceptuele structuur' aanduiden, uiteraard taalonafhankelijk is. En inderdaad blijkt de polysemie van nomina agentis en nomina actionis niet beperkt te zijn tot het Nederlands, maar komt deze ook voor in vele andere talen.⁷

Het probleem van de polysemie bij deverbale nomina op *-er* is niet beperkt tot agens-namen versus instrumentsnamen. Er is een groter scala aan betekenissen getuige woorden als *beginner, meezinger, giller, treffer*. In Booij (1986) wordt een analyse in twee étappes voorgesteld. In de eerste plaats wordt dit deverbale *-er* omschreven als een suffix dat subjectsnamen creëert. Doorgaans vervult het subject van het grondwerkwoord een Agens-rol, en in zulke gevallen wordt zo een nomen agentis gemaakt. In vele andere gevallen is er sprake van basiswerkwoorden waarin het subject een andere semantische rol vervult, met als gevolg een enigszins andere interpretatie van het *-er*-nomen:

(13) beginner, bezitter, (achter/weg)blijver, daler, durver, groeier, (af)haker, (laat/na/nieuw)komer, (alles)kunner, (maan)lander, ontsnapper, starter, stijger, (WAO)toetreder, valler, (thuis)woner, (af)zwaaijer

⁶Men zou dit gebruik van het woord *dief* als metaforisch kunnen opvatten, maar ook het hier besproken uitbreidingsschema heeft metaforische trekken: de instrument-interpretatie kan men zien als een metaforische extensie van de agens-interpretatie.

⁷Cf. Apresjan (1974), Booij (1986), Grimshaw (1990).

Een tweede dimensie van de meerduidigheid van deverbale *-er*-nomina is dat ze onderhevig zijn aan het hierboven geformuleerde conceptuele uitbreidingsschema (11), waarbij uiteraard per woord moet worden geleerd of het ook als onpersoonlijke Agens of als Instrument kan worden geïnterpreteerd. Zo kan het woord *kijker* worden opgevat als persoonlijke Agens, als onpersoonlijke Agens (het oog), en als instrument (als in *verrekijker*).

Een hiermee samenhangende observatie is dat in hun Agens-interpretatie deze nomina anders gebruikt kunnen worden dan in hun Instrument-interpretatie. Als nomen agentis kunnen ze de 'event structure' van hun basiswerkwoord erven, waarin twee participanten een rol spelen, een Agens en een Thema. Daarom kunnen ze dan optreden met een object. In zulke gevallen fungeert het *-er*-woord eerder als een omschrijving dan als een naam:⁸

(14) De bakker van deze heerlijke cake verdient een lintje

Het woord *bakker* kan echter ook een naam worden, in dit geval voor een lid van een bepaalde beroepsgroep. In dat geval verliest het *-er*-woord de bij het basiswerkwoord horende 'event structure', en treedt het *-er*-woord niet meer op met een object (gerealiseerd als een *van*-PP); het gaat fungeren als naam. In de afgeleide instrument-interpretatie gebruiken we het *-er*-woord uitsluitend als naam. Dit verklaart waarom we een woord als *grasmaaier* als agens en als instrument kunnen interpreteren, maar dat in *de maaier van het gras* alleen een agens-interpretatie mogelijk is (Rappaport Hovav & Levin 1992). Hetzelfde geldt voor *brandmelder* versus *de melder van de brand*.

De polysemie van deverbale *-er*-nomina is nog omvangrijker doordat sommige ervan objectsnamen zijn (Booij 1986, de Caluwe 1992). De klasse van objectsnamen als *poter* 'pootaardappel' is recent uitgebreid met woorden als

(15) meenemer, inruiler (gezegd van auto's), dooreter (gezegd van chips), doordenker, verkoper ("Boeing is een goede verkoper"), aanrader, meezinger, opruimer (gezegd van meubels in de opruimingstijd), inspeler ("Voor Horowitz is Scarlatti niet zomaar een inspelertje"), frontlader (type wasmachine)

Men kan, zoals de Caluwe (1992), pogen deze waaier aan verwante betekenissen te verklaren door één, zeer algemene, vage betekenis voor het deverbale *-er* te formuleren die inhoudt dat het *-er*-nomen een van de participanten van de door het basiswerkwoord uitgedrukte gebeurtenis

⁸Koefoed (1991, 1993) benadrukt dat zowel gelede woorden als woordgroepen als omschrijvingen en als namen kunnen fungeren.

aanduidt. Daarmee verliezen we echter het hierboven geschetste inzicht dat de subjectsnaam-interpretatie primair en dominant is, en de instrumentsnaam een afgeleide, met beperkingen die de agens-interpretatie niet kent. Ook het gebruik als objectsnaam heeft een veel marginaler en incidenteler karakter: dit patroon wordt vooral uitgebreid in reclame, waarvan bekend is dat er vaak van opzettelijk woordgebruik sprake is, om de aandachtswaarde van de advertentie te verhogen. De Caluwe (1992) erkent deze verschillen door de subjectsnaam-betekenis als de prototypische aan te merken. Beide visies zijn met elkaar in overeenstemming te brengen door een 'drie-dimensionele' visie op de relaties tussen de onderscheiden betekenissen van deverbale *-er*-nomina: de prototypische structurering heeft betrekking op de dimensie 'subjectsnaam versus objectsnaam', die gebonden is aan de morfologische categorie van deverbale *-er*-nomina en dus een geval is van polysemie binnen een morfologische categorie, terwijl het conceptuele, niet tot een specifieke morfologische categorie beperkte, uitbreidingschema (10) een andere dimensie vormt waarin 'subjectsnaam' via de Agens-rol die dit subject ontvangt van het basiswerkwoord het beginpunt is van die mogelijke uitbreidingen.

4. Polysemie en syntactische valentie

Een aparte dimensie van betekenisvariatie is dat bij de afleiding van complexe werkwoorden met b.v. *-eer*, *-iseer*, en *ver-*, waarbij een verandering van toestand wordt aangeduid, het resultaat een werkwoord is dat of intransitief is, of transitief, of beide. Vergelijk:

(16) intransitief:	verarmen, verwaaien, vervellen, vereenzamen, diftongeren
transitief / intransitief:	vergelen, verhuizen, verschroeien, polariseren, seculariseren, palataliseren
transitief:	verwoorden, vernieuwen, analyseren, symboliseren

Vanwege deze variatie vinden we doorgaans de volgende betekenisomschrijving van het prefix *ver-* dat met adjectieven combineert: 'het door het grondwoord aangeduide worden of maken'. De systematiek achter dit patroon is dat een werkwoord dat een verandering van toestand aanduidt, intransitief is als de verandering mogelijk is zonder het ingrijpen van een 'veroorzaker', terwijl het werkwoord transitief is als er noodzakelijkerwijs zo'n (doorgaans, maar niet altijd menselijke) veroorzaker bij gedacht moet worden (Levin & Rappaport Hovav 1992: 133, fn 8). In het geval van zowel transitief als intransitief gebruik is de aanwezigheid van een veroorzaker blijkbaar optioneel: *verhuizen* b.v. kan worden voorgesteld als een handeling van het subject, of als een gebeurtenis die het object ondergaat en die veroorzaakt wordt door het subject, die dan

de veroorzaker is. De verschillen in syntactische valentie zijn dus een weerspiegeling van verschillen in de lexicaal-conceptuele structuur van woorden. De syntactische valentie van een werkwoord kan dan gezien worden als een projectie van de conceptuele structuur. Als er b.v. twee participanten in het gebeuren zijn, een veroorzaker en een participant die het gebeuren ondergaat, dan is het voorspelbaar dat de veroorzaker syntactisch wordt gerealiseerd als subject en de participant die het gebeuren ondergaat, als object.⁹

We kunnen nu ook begrijpen dat er enige variatie is onder taalgebruikers t.a.v. de (in)transitiviteit van werkwoorden. Zo zal voor sommige taalgebruikers *vergelen* een intransitief werkwoord zijn, omdat het geel worden kan worden voorgesteld als een natuurlijk proces. We kunnen echter ook de zon voorstellen als 'de grote vergeler', zodat een zin als

(17) De zon vergeelt het wasgoed

aanvaardbaar is. Met andere woorden: de taalgebruiker kan een gebeuren als een proces voorstellen, of als een gebeuren met een expliciet aanwezige externe oorzaak. Dat is een kwestie van perspectief, want ook processen hebben doorgaans wel een aanwijsbare oorzaak. Het gevolg van die keuzemogelijkheid is opnieuw: potentiële polysemie van de gevormde werkwoorden.

Indirecte voorbeelden van de vorming van intransitieve werkwoorden met *ver-* zijn:

(18) de verschillen tussen verweduwden en gehuwden (NRC, 1.5.1982)
toenemende vereenzaming in een steeds verder verhuwelijkende samenleving (NRC 1.5.1982)
de verhuiskamering van de letteren (Jeroen Brouwers, Het verzonkene)
de verbrossing van de wanden van atoomreactoren (Trouw, 1.10.1981)
de verfiscalisering van het gedrag (NRC 3.2.1979)
vercommercialisering (Trouw 30.1.1979)
verwoestijning

waarin van deze werkwoorden afgeleide participia en *-ing*-nomina optreden. In veel gevallen is niet eens uit te maken of er sprake is van een transitief of een intransitief *ver*-werkwoord, met name als het ervan afgeleide *-ing*-nomen wordt gebruikt zodat de syntactische valentie van het werkwoord niet ondubbelzinning kan worden vastgesteld:¹⁰

⁹Cf. Booij & van Haften (1988), Booij (1992), Pinker (1989), Gropen et al. (1992) en de daar genoemde literatuur over 'linking rules' die de syntactische eigenschappen afleiden uit de semantische.

¹⁰ Terwijl het WNT laat zien dat *verarmen* wel degelijk transitief wordt gebruikt, kan ik dit werkwoord alleen intransitief gebruiken, hoewel we ons daarbij wel een veroorzaker kunnen voorstellen, en is een zin als *Het huidige kabinetsbeleid heeft de bejaarden verarmd* voor mij niet welgevoemd: in plaats van *verarmen* moet ik *arm maken* gebruiken. Dit suggereert dat er hier ook sprake kan zijn van individuele variatie.

(19) de verbussing van tramlijnen
de veroppervlakkiging van de samenleving
de vervoetballisering van de Nederlandse politiek
veralgemenisering
islamisering
variabilisatie van autokosten
robotisering
de roermondisering van de katholieke kerk (Trouw 27.9.1983)
de hospitalisering van de verloskunde (Ned. Ts. voor Geneeskunde 104 (1982), p. 657)
een Balkanisering bedreigt Canada (Trouw 16.8.1978)

Daarnaast is hier ook sprake van lexicalisatie, met name bij ongelede werkwoorden. Waarom is *breken* zowel transitief als intransitief, maar *vullen* alleen transitief?¹¹

De potentiële polysemie van deze typen afgeleide werkwoorden is dus hierin gelegen dat we ons er al of niet een veroorzaker bij kunnen denken. Dit leidt tot een variable syntactische valentie.

5. Conclusies

In dit artikel heb ik proberen aan te tonen dat ondanks de schijnbare grilligheid in het verband tussen de interpretatie en de vormelijke eigenschappen van een geled woord, er wel degelijk systematiek aanwezig is in dat verband. De driedeling 'homonymie - polysemie - toepassing' die doorgaans gebruikt wordt bij de studie van woordbetekenis, bleek ook van toepassing bij de analyse van de semantische regelmaat van geled woorden. Er is dus geen reden om principieel de vormkant en de betekenis kant van geled woorden in morfologische analyses van elkaar te scheiden.

*****Dit artikel is voor een deel de schriftelijke neerslag van een college gegeven op 30 september 1993 in de reeks *Capita selecta* van het bijvakprogramma Lexicologie van de

Een ander voorbeeld is dat voor mij *openen* een uitsluitend transitief werkwoord is, terwijl op een deur van de hoofdingang van de Vrije Universiteit staat: *Deze deur opent pas als de andere gesloten is*.

¹¹Vandaar de conclusie van Hoekstra (1984: 213): "It is entirely unpredictable whether a particular transitive verb with a causative reading has a non-causative intransitive counterpart, and vice versa". Zie voor een bespreking van deze kwestie ook Sassen (1987).

R.U.Leiden, en van de met de college-deelnemers gevoerde discussies. Ik dank dr. A. Moerdijk en mw. dr. A. van Santen voor hun opbouwende commentaar op een eerdere versie.

Bibliografie

- Apresjan, J.D. (1974) "Regular polysemy". *Linguistics* 142, 5-32
- Bakema, P., P. Defour, D. Geeraerts (1993) "De semantische structuur van het diminutiefsuffix", *Forum der Letteren* 34, 121-137
- Beard, R. E. (1990) "The nature and origins of derivational polysemy". *Lingua* 81, 101-140
- Beard, R.E. (ms) *Lexeme-Morpheme Base Morphology*. Bucknell University, Lewisburg, PA
- Becker, Th. (1990) *Analogie und morphologische Theorie*. München: Wilhelm Fink Verlag
- Becker, Th. (1993) "Back-formation, cross-formation and 'bracketing paradoxes' in paradigmatic morphology", in: Booij & van Marle (eds.), 1-25
- Booij, G.E. (1979) "Semantic regularities in word formation", *Linguistics* 17, 985-1001
- Booij, G.E. (1986) "Form and meaning in morphology, the case of Dutch 'agent nouns'", *Linguistics* 24, 503-517
- Booij, G.E. (1988) "Polysemie en polyfunctionaliteit bij denominale woordvorming", *Spektator* 17, 268-276
- Booij, G.E. (1992) "Morphology, semantics, and argument structure", in: Iggy Roca (ed.) *Thematic structure: its role in grammar*. Berlin/New York: Foris, 48-64
- Booij, G.E. & T. van Haaften (1988) "The external syntax of derived words", in: G.E.Booij & J. van Marle (eds.) *Yearbook of Morphology 1988*. Dordrecht: Foris, 29-44
- Booij, G. E. & J. van Marle (eds., 1993) *Yearbook of Morphology 1993*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Caluwe, J. de (1991) *Nederlandse nominale composita in een functionalistisch perspectief*. 's Gravenhage: SDU Uitgeverij
- Caluwe, J. de (1992) "Deverbaal -er als polyseem suffix", *Spektator* 21, 137-148
- Cruse, D.A. (1986) *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Geeraerts, D. (1993) "Vagueness' puzzles, polysemy's vagaries", *Cognitive Linguistics* 4, 223-272
- Geeraerts, D. & A. Moerdijk (1983a) "Toetsing van een modeltheoretisch geïnterpreteerde morfologie", *Spektator* 13, 88-104
- Geeraerts, D. & P. Bakema (1993) "De prismatische semantiek van idiomen en composita", *Leuvense Bijdragen* 82, 185-226
- Grimshaw, J. (1990) *Argument structure*. Cambridge Mass.: MIT Press
- Gropen, J. et al (1992) "Affectedness and direct objects: the role of lexical semantics in the acquisition of verb-argument structure". in: B. Levin & S. Pinker (eds.), 153-195
- Heynderickx, P. (1994) *Relationele adjectieven in het Nederlands*. [diss. R.U.Gent]
- Hoekstra, T. (1984) *Transitivity*. Dordrecht: Foris

- Jackendoff, R. (1990) *Semantic structures*. Cambridge Mass.: MIT Press
- Koefoed, G. (1991) "Morfologie en pragmatiek: produktiviteit en de act van benoeming". *Forum der Letteren* 32, 161-172
- Koefoed, G. (1993) *Benoemen. Een beschouwing over de faculté du langage*. Amsterdam: P.J.Meertens-instituut. [diss. Univ. Utrecht]
- Levin, B. & S. Pinker (eds.) (1992) *Lexical and conceptual semantics*. Oxford etc.: Blackwell
- Levin, B. & M. Rappaport Hovav (1992) "Wiping the slate clean: a lexical semantic exploration". in: Levin & Pinker (eds.), 123-151
- Lieber, R. & H. Baayen (1993) "Verbal prefixes in Dutch: a study in lexical conceptual structure". In: G.E.Booij & J. van Marle (eds.), 51-78
- Marle, J. van (1985) *On the paradigmatic dimension of morphological creativity*. Dordrecht: Foris
- Moerdijk, A. & D. Geeraerts (1983) "Lexicale semantiek en morfologische betekenisbeschrijving", *De Nieuwe Taalgids* 76, 517-531
- Moerdijk, A. (1987) "Lexicale semantiek en compositavorming", *Forum der Letteren* 28, 194-213
- Moerdijk, A. (1990) "Metonymie uit een ander vaatje", in: *Traditie en progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres*. 's Gravenhage: SDU Uitgeverij, 111-122
- Nunberg, G. (1979) "The non-uniqueness of semantic solutions: polysemy", *Linguistics and Philosophy* 3, 143-184
- Pinker, S. (1989) *Learnability and cognition; the acquisition of argument structure*. Cambridge Mass.: MIT Press
- Pollmann, T. (1984) "Over polysemie en metonymie: de dynamiek van de semantische specialisatie", *Forum der Letteren* 25, 81-98
- Rappaport Hovav, M. & B. Levin (1992) "-Er-nominals: implications for the theory of argument structure", in: T. Stowell & E. Wehrli (eds.) *Syntax and the lexicon*. San Diego: Academic Press, 127-153
- Santen, A. van (1992a) "Semantische factoren bij de vorming van denominale persoonsnamen op -er", *Spektator* 21, 189-201
- Santen, A. van (1992b) *Productiviteit in taal en taalgebruik*. Diss. R.U.Leiden
- Sassen, A. (1987) "Transitiviteit als grammaticale eigenschap", *Forum der Letteren* 28, 98-107
- Schultink, H. (1962) *De morfologische valentie van het ongelede adjectief in modern Nederlands*. Den Haag: Van Goor Zonen
- Tuggy, D. (1993) "Ambiguity, polysemy, and vagueness", *Cognitive Linguistics* 4, 273-290
- Ullmann, S. (1962) *Semantics. An introduction to the science of meaning*. Oxford: Blackwell